

DR. ZAMIR SHTYLLA (TIRANË)

SHPËRNGULJET ME DHUNË TË SHQIPTARËVE NGA KOSOVA DHE VISET E TJERA NDËRMJET DY LUFTËRAVE BOTËRORE (1918-1941)

Raportet serbe-shqiptare, gjatë gjysmës së parë të shek.XX, e shtuan më tej tendosjen e jashtëzakonshme të trashëguar nga e kaluara edhe për shkak të zbatimit të shpërnguljeve me dhunë të shqiptarëve nga Kosova dhe në viset e tjera. Politika e Beogradit ndaj shqiptarëve në Mbretërinë e quajtur Serbe-kroate-slllovene prej vitit 1918 deri më 1929, e më pas në atë Jugosllave deri në prill 1941, synonte zbrazjen e viseve me popullsi autoktone shqiptare dhe plotësimin e tyre me sllavë të ardhur, kolonë, kryesisht nga krahinat pasive të Mbretërisë.

Natyrisht që shpërnguljet me dhunë më 1918 deri më 1941 nuk ishin fillesë në politikën e pushtetmbajtësve serbë ndaj shqiptarëve nën pushtim. Ato ishin zbatuar nga serbët me efektivitet në vitet 1877-1878, në territorin e banuar prej shqiptarëve në ish-sanxhakun e Nishit si edhe pas aneksimit, më 1912 nga Mbretëria e Serbisë dhe ajo e Malit të Zi të rreth 22 000 km² toka me popullsi në shumicën shqiptare. Për të mos përmendur fakte dhe burime të ndryshme, të cilat duhen nënvizuar e që janë të konsiderueshme dhe të besueshme, po kufizohem me citimin vetëm të Dr. Vase Çubrilloviçit, mjaft i njohur, veçanërisht për ne shqiptarët: "...Pas marrjes së Toplicës e Kamenicës nga Serbia, -thekson ai, - ...krahinat ndërmjet Jastrepçes e Moravës Jugore qenë spastruar plotësisht nga shqiptarët. Pjesën tjetër të trekëndëshit shqiptar e kishte për detyrë ta shpartallonte shteti ynë nga 1918 e këtej..."¹.

Është, pra, e kuptueshme pse në strategjinë shkombëtarizuese të Beogradit ndaj shqiptarëve shpërngulja në periudhën pas vitit 1918 mori rëndësi të posaçme. Nëse ajo u realizua ose jo, tërësisht apo pjesërisht, kjo është diçka tjetër. Në pamundësi që në kufijtë e një kumtese dhe të kohës së përcaktuar të shtjelloj në përmasat e duhura platformat, etapat, drejtimet, përmasat dhe pasojat e shpërnguljes me dhunë të shqiptarëve nga Kosova dhe vise të tjera në vitet 1918-1941, po përqendrohem vetëm në disa çështje të kësaj problematike tepër të gjerë.

1 - Objekt i goditjes së shqiptarëve, me anë të zbatimit të shpërnguljeve me dhunë, ishin në radhë të parë rajonet e brezit kufitar me Shtetin Shqiptar si dhe ato kompakte e homogjene në pikëpamje të përkatësisë nacionale. Gjithëkush mund të lexojë apo rilexojë për këtë elaboratin e 7 marsit 1937 të Çubrilloviçit². Duhet nënvizuar se, megjithëse ishin dhe mbetën objekt i parë i shpërnguljes, këto treva mundën që, në përmasa relative, ta ruajnë kompaktësinë dhe homogenitetin shqiptar. Ato që pësuan më së tepërmi ishin trevat periferike në të gjithë shtrirjen e shqiptarëve.

2 - Gjatë periudhës së viteve 1918-1941, përta i përket shpërnguljes me dhunë të shqiptarëve, dallohen dy etapa më kryesore, që në disa momente edhe ndërthuren më vete. *Etapa e parë* është ajo e viteve të Mbretërisë Serbe-kroate-slllovene (1919-1929), e cila përkon në kohë afërsisht me lëvizjen nacionalçlirimtare në viset shqiptare (lëvizja kaçake). Gjatë këtyre viteve, nën presionin e hapur ndaj shqiptarëve për t'u

shpërngulur, u inkuadruan në mënyrë direkte institucionet dhe instrumentet e dhunës masive, legale dhe gjysmilegeale: repartet e ushtrisë, njësitë e xhandarmërisë dhe formacionet çetnike, pa përmendur administratën shtetërore në tërësi, që është evidente edhe më pas. Manipulimi me të ashtuquajturat aksione të mbledhjes së armëve bëri që intensiteti i shpërnguljes të rritej nga viti në vit pas pushtimit të dytë të Kosovës dhe viseve të tjera shqiptare. *Etapë e dytë* është ajo e viteve 1929-1941 kur, nën emërtesën e Mbretërisë së Jugosllavisë, Beogradi u përpoq të arrinte me çdo kusht institucionalizimin ndërshtetëror të procesit të shpërnguljes së shqiptarëve, çka u kurrorëzua me bisedimet dypalëshe gjatë takimeve të Aleancës Ballkanike dhe me marrëveshjen qeveritare jugosllave-turke të korrikut 1938³.

3 - Drejtimi kryesor i largimit të dhunshëm të shqiptarëve nga viset e tyre në vitet 1918-1941 ishte ai nëpërmjet territorit të Republikës së sotme të Maqedonisë, kryesisht me anë të vijës hekurudhore Shkup-Selanik dhe prej këtej në Turqi, përsëri me hekurudhë, atë Selanik-Stamboll, ose me anije⁴. Pushtetmbajtësit serbë i dhanë përparësi të veçantë lëvizjes në këtë drejtim, të shqiptarëve të shpërngulur, pa marrë parasysh shpenzimet dhe mjetet e përdorura. Siç pohohet në dokumentacionin e kohës, administrata jugosllave-serbe, me qendër në Shkup dhe e ngritur posaçërisht për organizimin dhe zbatimin e shpërnguljeve, gjeti gjatë viteve të përmendura në institucionet shtetërore dhe gjysmështetërore greke mirëkuptimin e nevojshëm lidhur me tranzitin e shqiptarëve të deportuar⁵.

Territori ndërmjetëm me rëndësi për largimin e shqiptarëve të shpërngulur nga Kosova në Turqi, sidomos në vitet 1918-1928, ishte edhe ai i Bullgarisë, (vija hekurudhore Nish-Sofje-Stamboll). Të dhënat e njohura deri më tani e evidencojnë qartë këtë fakt, i cili në disa raste shkaktoi probleme e manovrime diplomatike në relacionet Sofje-Ankara e sidomos Sofje-Tiranë dhe anasjelltas⁶.

Sa i përket drejtimeve të tjera të shpërnguljes së shqiptarëve duhen përmendur ato drejtpërsëdrejti nga Kosova dhe nga vise të tjera në territorin e shtetit shqiptar, pastaj nga Shkupi në Selanik e më tej në disa vende të botës arabe si edhe rishpërnguljet nga Turqia në drejtim të territorit të shtetit shqiptar.

Në territorin e shtetit turk autoritetet vendëse e orientonin vendosjen e shqiptarëve kryesisht në rajonet e brendshme, sidomos në lindje: në Diarbekir, Elaziz, Jozgat etj.⁷, krahina këto që ndryshonin rrënjësisht nga viset e begata prej ku ata ishin larguar. Megjithatë një numër i konsiderueshëm i të shpërngulurve mundën të instaloheshin qysh në fillim në rajonet e brendshme të përshatshme si të ato të Bursës, të Stambollit, të Tekirdagut, të Izmirit, të Koxhaelit, të Eskishehirit etj⁸. Ndërkaq autoritetet e Shtetit Shqiptar, nëpërmjet Drejtorisë së Reformës Agrare, i vendosën bashkëkombasit e tyre, të shpërngulur nga Kosova dhe viset e tjera, kryesisht në pjesën perëndimore moçalore, përkatësisht në rrethet e sotme të Fierit, të Lushnjës, të Kavajës, të Beratit, të Elbasanit, të Durrësit, të Krujës etj⁹.

Numri i shqiptarëve të shpërngulur nga Kosova dhe viset e tjera nën pushtim, në vitet 1918-1941, nuk është ende i precizuar qartë përderisa nuk janë shfrytëzuar të gjitha burimet e mundshme të të dhënave, në radhë të parë ato të institucioneve përkatëse turke. Gjithësesi, informacionet e administratave të Mbretërisë së Jugosllavisë dhe ato të Shtetit Shqiptar, kryesisht të sektorëve diplomatikë, si edhe burime të tjera të pjesshme (organizata politike, institucione fetare, shtypi etj.) dhe analizat e ndryshimeve e të strukturave demografike dëshmojnë se totali i të shpërngulurve nga viset

shqiptare në Mbretërinë e Jugosllavisë në territoret e shteteve të tjera lëviz rreth shifrave të 200 000 - 300 000 vetave. Me qëllim që numri i shqiptarëve të shpërngulur në periudhën që shqyrtojmë të përcaktohet sa të jetë e mundur më afër shifrës reale, veç arkivave të ish-Jugosllavisë dhe të shtetit shqiptar, është i nevojshëm hulumtimi i mëtejshëm, sidomos në arkivat e Turqisë, të Bullgarisë, të Italisë e të Greqisë.

4 - Kur trajtohet problemi i shpërnguljes me dhunë të shqiptarëve nga Kosova dhe nga viset e tjera, veçanërisht në Turqi, qëllimi i qarqeve pushtetmbajtëse serbe del qartë në pah qysh në fillim. Mirëpo, mendojmë se është e nevojshme të përmendet në këtë vështrim të shkurtër edhe pozicioni i palës pritëse të shqiptarëve të shpërngulur. Nuk ka dyshim se ai është i dyfishtë për nga pasojat: sa miqësor dhe humanitar për atë masë të madhe të shqiptarëve të shpërngulur nga vatrat e tyre stërgjyshore, aq dhe i favorshëm e i shumëkërkuar për politikën strategjike sllavizuese të Beogradit. Sa kam mundur të konstatoj deri më tani, gjatë periudhës midis dy luftërave botërore, në Turqi kanë ekzistuar dy korrente të fuqishme antagonistë lidhur me shpërnguljen e shqiptarëve.

Korrenti i parë përfaqësohej nga rrethe qeveritare dhe ushtarake me ndikim. Ndër ta dallohej dikasteri i jashtëm, i cili për shumë kohë u gjend nën kryesinë e Dr. Tefik Ruzhdi Aras, diplomatët e akredituar në disa vende ballkanike e posaçërisht ministri fuqiplotë në Beograd Ali Hajdar¹⁰. Ky korrent ka qenë i predispozuar për të favorizuar dhe institucionalizuar shpërnguljen e shqiptarëve myslimanë në Turqi. Rezultat i një qëndrimi të tillë ishte më në fund pranimi dhe nënshkrimi i marrëveshjes qeveritare jugosllave-turke, në korrik 1938, mbi shpërnguljen e 40 000 familjeve myslimane "turke" nga Mbretëria e Jugosllavisë në Turqi¹¹, kur dihej qartë se statistika zyrtare jugosllave, me sforcim e manipulim të jashtëzakonshëm, kishte mundur të evidenconte gjatë regjistrimit të vitit 1931 vetëm rreth 132 000 pjesëtarë të kombësisë turke¹², shumica e të cilëve, siç dihet, nuk ishin turq. Nuk mund të lihet pa përmendur këtu interesi i Turqisë për të populluar me shqiptarët e shpërngulur rajonet me pak banorë të Anadollit si edhe krahinat e nxehta në kufi me kurdët¹³.

Korrenti i dytë në qarqet e larta turke, ku peshën më të madhe e zinin anëtarët e Parlamentit, të cilët kishin edhe mbështetjen e presidentit Qemal Ataturku, nuk i hidhte poshtë interesat shtetërore lidhur me pranimin e shqiptarëve të shpërngulur, por kishte parasysh në të njëjtën kohë edhe synimet afatgjata të Beogradit ndaj shqiptarëve në Kosovë e në vise të tjera¹⁴. Pikërisht këto synime, si edhe rrethanat e pragut të Luftës së Dytë Botërore, bënë që Parlamenti turk të mos e ratifikonte marrëveshjen qeveritare të korrikut 1938.

5 - Me gjithë pasojat tepër të ndjeshme në pakësimin relativ të numrit të popullsisë shqiptare, përpjekjet e Beogradit për shkombëtarizimin dhe sllavizimin e Kosovës dhe të viseve të tjera në vitet 1918-1941 (me anë të shfarosjes fizike, shpërnguljeve masive dhe kolonizimit intensiv) nuk patën rezultatet e shpresuara. Në prill 1941, kur Mbretëria e Jugosllavisë pushoi së ekzistuari, në krahinat e tyre shqiptarët autoktonë vazhdonin të ishin shumicë dërrmuese e popullsisë në raport me sllavët serbë e malazezë. Krahas shtesës natyrore, në kufijtë maksimalë riprodhues të popullsisë shqiptare, si edhe rrethanave ndërkombëtare që kulmuan me Luftën e Dytë Botërore, rol të dukshëm në dështimin e planeve serbe patën faktorët e poshtëpërmendur:

a - Qëndresa e armatosur e shqiptarëve në vitet 1918-1928, ndonëse u shtyp

egërsisht, e pengoi në një masë të konsiderueshme shpërnguljen jo vetëm në periudhën e viteve të përmasës, por edhe më pas, sepse shërbeu si një ndërgjegjësim i fuqishëm nacional që i kundërvihet politikës shkombëtarizuese.

b - Veprimtaria ilegale në Kosovë e Komitetit "Mbrotja Kombëtare e Kosovës" në vitet 1918-1924 dhe ajo e "Xhemijetit", legale në të njëjtat vite dhe ilegale më pas, ndikuan drejtpërsëdrejti në pengimin e procesit të shpërnguljes tërësore të shqiptarëve. Është për t'u shënuar sinkronizimi i veprimeve të Komitetit "Mbrotja Kombëtare e Kosovës" dhe të "Xhemijetit", posaçërisht në denoncimin e shpërnguljeve me dhunë të shqiptarëve, në instancat e institucionet ndërkombëtare si edhe në forumet përfaqësuese e para opinionit publik.

Për t'i bërë prezente kombit shqiptar dhe Evropës së atëhershme synimet dhe pasojat e shpërnguljeve me dhunë nga Kosova dhe nga viset e tjera, shoqata atdhetare dhe personalitete, si Hasan Prishtina, Hoxha Kadriu, Fan Noli, Bedri Pejani, etërit katolikë Gjon Bisaku, Shtjefën Kurti, Luigi Gashi e shumë të tjerë, ngritën zërin në qarqet më të larta shtetërore e ndërkombëtare¹⁵ të kohës, por nuk gjetën përkrahjen dhe mbështetjen që shpresonin.

c - Shteti shqiptar dhe institucionet e tij, pavarësisht nga oshilacionet koniunkturore dhe mundësitë e kufizuara, u përpoqën të ndikojnë në pengimin e shpërnguljes së shqiptarëve larg viseve amtare.

Përfaqësuesit diplomatikë shqiptarë, posaçërisht ata të vendosur në Mbretërinë e Jugosllavisë (legata në Beograd, kryekonsullata në Shkup dhe konsullata në Manastir), në shtetet ballkanike (Greqi, Turqi, Bullgari e Rumani) si edhe në shtetet e tjera e përcillnin hap pas hapi me vëmendje e shqetësim të theksuar jo vetëm profesional, por në radhë të parë nacional, çdo çështje që lidhej me problemin e shpërnguljes së shqiptarëve nga Kosova dhe nga viset e tjera¹⁶. Duhet theksuar fakti se organizmat e interesuara të shtetit shqiptar, veçanërisht oborri mbretëror, Ministria e Punëve të Jashtme dhe Kryeministria kishin në çdo kohë një pasqyrë të qartë të procesit të shpërnguljeve nga Kosova e vise të tjera dhe, krahas kësaj, propozime e ide konkrete në funksion të pengimit të tyre, të cilat shpeshherë u realizuan me sukses.

6 - Në përfundim të kësaj paraqitjeje dua të theksoj ndërlidhjen që bënin qarqet serbe në pushtet të Mbretërisë së Jugosllavisë ndërmjet domosdoshmërisë së copëtimit ose të aneksimit tërësor të shtetit të pavarur shqiptar, me realizimin e plotë të shpërnguljes së shqiptarëve nga Kosova dhe nga vise të tjera. Për këtë po mjaftohem të citoj vetëm një pasazh të shkruar më 1939 nga Ivo Andriçi, atëherë zëvendësministër i Jashtëm jugosllav: "Copëtimi i Shqipërisë, - nënvizonte ai, - do të zhdukte qendrën tërheqëse për shqiptarët e Kosovës, të cilët do të mund të asimiloheshin më lehtë ... çështja e shpërnguljes së tyre në Turqi do të kryhej në rrethana të reja sepse nuk do të ekzistonte asnjë pengesë e fuqishme që ta ndalonte atë..."¹⁷.

1 V.Cubrilovic, *The expulsion of arnauts*, në: "The truth of Kosova", Tirana, 1993, f.178.

2 *Po aty*, f.178-185.

3 H.Bajrami, *The jugoslav-turkish convention of 1938 on the departure of albanians*, në: "The truth of Kosova", Tirana, 1993, f.187-191; H.Kokalari, *Kosova - djepi i shqiptarizmit*, Tiranë, 1943, f.54.

-
- 4 *AQSH*, Fondi 251, viti 1925, dos.113, fl.5, 7, 16; viti 1935, dos.185/1, fl.172.
- 5 *Po aty*, Fondi 251, viti 1935, dos.185/1.
- 6 *Po aty*, Fondi 251, viti 1923, dos.215, fl.1-10.
- 7 *AQSH*, Fondi 251, viti 1935, dos.185/1, fl.77, 113, 115-117, 160; viti 1938, dos.97, fl.50.
- 8 *Po aty*, viti 1935, dos.185/1, fl.77.
- 9 *Po aty*, fl.18, 99, 180; Fondi 252, viti 1936, dos.678, fl.4.
- 10 *AQSH*, Fondi 251, viti 1939, dos.70, fl.17-20, 346-347.
- 11 H.Bajrami, *The yugoslav-turkish convention of 1938 on the departation of albanians*, në: "The truth of Kosova", Tiranë, 1993, f.187-188 (article IV; VII).
- 12 H.Kokalari, *Kosova - djepi i shqiptarizmit*, Tiranë, 1943, f.34.
- 13 *AQSH*, Fondi 251, viti 1926, dos.101, fl.9, 28-29.
- 14 *Po aty*, Fondi 251, viti 1938, dos.107, fl.135-138.
- 15 *AQSH*, Fondi 251, viti 1992, dos.102, fl.213; viti 1923, dos.20, fl.80-81; viti 1924, dos.102, fl.3-6; viti 1924, dos.289, fl.4, 11; viti 1935, dos.185/1, fl.204-206 etj.
- 16 Në Arkivin Qendror Shtetëror të Republikës së Shqipërisë gjendet material i pasur lidhur me këtë problematikë. Ai është i sistemuar kryesisht në Fondin nr.251, por gjendet edhe në fonde të tjera.
- 17 B.Krizman, *Elaborat dr.Ivo Andrica o Albaniji 1939 godine*, në: "Casopis za suvremenu povijest", Zagreb, 1977, nr.2 (24),viti IX, f.82.

